

Українці за рубежем

Т. Д. КРАМАРЧУК (Черкаси)

До питання збереження етнічної самосвідомості українців у республіці Башкортостан

Поняття етносу (етнічної спільності) неоднозначне і надзвичайно широке: нація, або етносоціальний організм (населення України), етнічна група, або етнікос (українці за її межами), етнографічна група, або субетнос (частина народу) — всі вони відрізняються між собою ступенем соціально-економічного розвитку та іншими ознаками. За цих умов найважливішого значення набуває етнічна самосвідомість: поки зберігається вона, існує народ. Саме за ознакою етнічної самосвідомості визначається національний склад населення більшості країн¹.

Не ототожнюючи українців різних країн у соціально-політичному плані, не можна не помітити, що у них історично склалося багато спільних рис, які, однак, не залишаються незмінними: мова (принаймні у сфері сімейного побуту), окремі риси національної психології, певні особливості культури, етнічна самосвідомість, їх об'єднує прихильне ставлення до надбань своєї культури, прагнення зберегти їх і примножити, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною.

Природа етнічної самосвідомості розкривається в усвідомленні історичного минулого та сьогодення, в уявленнях про спільність національного походження, про належність до рідної землі, мови, культури в цілому, до етнічної спільноти².

Етнічна самосвідомість, як і взагалі самосвідомість, може скластися лише при наявності певного рівня соціального і культурного життя суспільства і міжнаціонального спілкування. Чим більше населення включено до соціально-культурного життя суспільства, тим більша кількість людей може стати виразником етнічної самосвідомості. Однак було б помилкою обмежити її лише рамками відношення до свого етносу. Очевидно, що людина не може усвідомити свою належність до певного етносу без співвіднесення своїх національних ознак зі схожими ознаками представників інших етносів. Отже, формування етнічної самосвідомості зумовлене так чи інакше наявністю міжнаціональних контактів, формуванням певних уявлень про національну визначеність не тільки свого, але й інших народів³. І. Кон справедливо зазначає: "Національна самосвідомість завжди передбачає — усвідомлене чи неусвідомлене — співвіднесення якостей із якостями когось іншого"⁴.

Зростання етнічної самосвідомості на сучасному етапі — прогресивний процес. Він є потужним імпульсом відродження і розвитку етносів, їхньої духовної культури, сприяє поліпшенню взаємодії етносів, гармонізації міжнаціональних відносин. Взаємини етносів стають більш рівноправними, посилюється їх взаємоповага. При правильній науковій справедливій політиці та практичній діяльності зростання етнічної самосвідомості виступає чинником зміцнення дружби народів, оптимізації міжнаціональних відносин і не призводить до міжнаціональних конфліктів. Активізація усіх або кількох компонентів національної самосвідомості звичайно відбувається в умовах різкого зламу життя етносу. Як зазначав М. Крюков, "зміни в структурі самосвідомості, зміни в значущості окремих компонентів та їх смисловій наповненості відображають головні зміни в долі етносу"⁵.

Етнічна самосвідомість не обмежується мовною та етнокультурною сферами: Запроваджуючи поняття бази національної самосвідомості, Л. Дробіжева підкреслює, що у ній присутня реалія територіальної цілісності. Навіть в умовах розмивання етнокультурної специфіки, під впливом міжетнічних інтеграційних процесів інтенсивність уявлень про рідну землю не повинна слабшати. Якщо "етнокультурні особливості втрачають консолідуюче значення", то ознака "рідна земля" виявляється в числі ідентифікаторів першої значущості"⁶. Більше того, оновлення суспільства, зорієнтовуючи національні спільноти на отримання статусу повноправного, а отже, відповідального суб'єкта історичного життя, сприяє акцентуванню цього структурного елемента етнічної самосвідомості.

Етнічні процеси українського населення Республіки Башкортостан зумовлені рядом факторів. Вони залежать від соціально-політичного ладу країни, давності перебування в іншоетнічному середовищі, чисельності та характеру розселення (компактне чи дисперсне), ступеня урбанізації. Не останню роль відіграє близькість (етногенетична чи соціальна) культур контактуючих народів⁷.

На різних етапах історії українців в Башкири в їх середовищі відбувалися різноспрямовані етнічні процеси, які зумовлювалися соціально-економічними, соціально-політичними та культурно-мовними чинниками. В кінці ХІХ — першій чверті ХХ ст. у середовищі українців, які переселилися до Приуралля із різних губерній України і принесли з собою локальні особливості в матеріальній та духовній культурі, в мові, історичного значення набувають процеси внутрішньоетнічної консолідації. Вони виявляються в нівелюванні культурно-мовних відмінностей. Поступово відбувається стирання діалектних особливостей мови різних груп, виробляється загальний місцевий діалект української мови, всередині якого можна виділити локальні говори, їм притаманне переважання (залежно від колишнього місця проживання в Україні) того чи іншого українського діалекту: північного, південно-східного чи південно-західного⁸.

У селах із змішаним населенням еволюція етнічної культури українців проходила в двох напрямках — зближення локальних культур між собою та їх злиття і одночасна інтеграція з культурою місцевих народів. Процес консолідації виявляється також в тенденції до злиття українців регіону в відносно згуртовану етнічну групу, інколи в прагненні до відокремленості, яка виражалася в переважанні числа ендегамних шлюбів (у межах етносу).

Переселившись на нові землі, українці намагалися створити моноетнічні поселення. У 1926 р. із 529 населених пунктів, в яких проживали українські переселенці, однонаціональними були 438, або 82,8 %⁹. До того ж, по можливості, вихідці із однієї губернії селилися в одних і тих самих населених пунктах. У випадку, коли такої можливості не було, вони заселяли околиці в українських селах, що вже існували раніше. В нових місцях українці засновували поселення гніздами, утворюючи невеликі ареали, в яких переважало українське населення.

Вихідців з України об'єднувало прихильне ставлення до своїх традицій, обрядів, прагнення зберегти їх, намагання зміцнювати зв'язки зі своєю прабатьківщиною. Свідченням цього, зокрема, є величезна кількість топонімів, які пов'язані з Україною. Топоніміка виступає в ролі етнічної пам'яті і є виявленням прагнення до внутрішньої консолідації. Назву українських населених пунктів Республіки Башкортостан можна умовно розділити на декілька груп.

1. Географічні назви, які запозичені із топонімії і гідронімії рідного краю. В Давлеканівському районі українські населені пункти Рублівка,

Софіївка, Ляшковка, в Альшеївському — Нефорощанка, в Чишмінському — Санжаровка, Кахновка названі як і однойменні села на Полтавщині. В Белебеївському районі с. Парафіївка має аналог в Чернігівській губернії. В назвах українських поселень Ново-Степанівка, Мар'янівка, Караваївка, Терешковка Аургазинського району збережені назви сіл в Харківській, Полтавській та Київській губерніях.

Поселення Черкаси¹⁰ в Давлеканівському, Чишмінському районах, села Уманка в Міякінському, Бахмут в Кумертауському районах названі відповідно на честь міст Черкаси, Умань, Бахмут, із околиць яких виселилися жителі цих сіл. Цим же пояснюється назва таких населених пунктів, як Україна Белебеївського, Ново-Українка Хайбулінського, Дніпровка Буздякського району.

2. Другу групу становить топоніміка в Башкири', яка типова для України: Яблунівка Стерлітамакського, Тихомирівка Міякінського, Писарівка Альшеївського, Співаківка Давлеканівського району і т. д. Не виключено, що вони також названі в пам'ять про прабадьківщину.

3. Назви українських поселень, які отримані від найменувань головних церковних свят: Казанка і Воздвиженка Альшеївського району, Троїцький, Покровка Благоварського району тощо¹¹.

4. Групу назв українських поселень склали топоніми, котрі утворилися від прізвищ видатних українських діячів культури та мистецтва: с. Гоголівка Федорівського району, Шевченківська сільська рада Мелеузьського району і т. д. В 1930—1940-х рр. колгоспи ім. Т. Г. Шевченка були в Альшеївському, Белебеївському та інших районах.

5. Деякі українські поселення отримали назву на честь їх засновників або утворені від прізвищ колишніх власників землі: Бойківка Стерлітамакського, Сердюки Белебеївського, Бабенка Іглінського району тощо.

6. Ще одна група назв є загальнослов'янською. Вона походить від антропонімів: Олександрівка Кармаскалінського, Олексіївка Туймазинського, Корніївка і Макіївка Стерлібашівського району та ін. Можливо, вони також названі в пам'ять про села на колишній батьківщині або на честь їх засновників.

7. Постійні контакти з місцевим населенням, в тому числі тюркським, приводять до того, що ряд українських сіл отримує тюркські назви, наприклад с. Макан (від арабського "обжите місце, господарство")¹².

8. До наступної категорії топоніміки слід віднести назви українських населених пунктів, пов'язані з соціалістичною добою на селі: Успіх Міякінського, Радуга Белебеївського, Першотравневий Уфимського району та ін.

9. До невеликої групи входять топоніми, які характеризують місце вість або відношення жителів до неї: Ключі Єрмеїївського, Веселий Стерлітамакського, Зелений Клин Альшеївського району і т. п.¹³

Українці прагнули підтримувати родинні, культурні, господарські зв'язки з колишньою батьківщиною. Однак консолідаційним процесам заважали дисперсне розселення значної частини українського населення на величезній території краю, слабкість економічних та культурних зв'язків між його групами, послаблення зв'язків з Україною. У той же час зміцнювалися зв'язки з місцевим населенням.

Потрапивши в інші природно-кліматичні умови, українці прагнули адаптуватися в них, що відбилося на їхньому етнокультурному розвитку ще на першому етапі проживання в регіоні.

Процес зближення українців з російським та іншими народами республіки, який постійно зростає, стає головним напрямком їхнього етніч-

ного розвитку. Уже в 1920-х рр. складаються передумови для етнотрансформаційних процесів. Насамперед це мешкання українців в одних і тих же селах поряд з представниками інших народів району, особливо з росіянами. В 1926 р. в 91(17,2 %) населеному пункті українці жили разом з представниками інших національностей¹⁴. Розселення в містах та робітничих селищах було, природно, ще більш змішаним. Близькість мов та культури українців і росіян стала істотним фактором, який активізував їх культурно-мовну інтеграцію. В 1926 р. із 76710 українців рідною мовою назвали українську 59335 чол. (77,35 %), російську — 19260 чол. (22,57 %), інші мови — 60 чол. (0,08 %)¹⁵.

У різних сферах побуту поряд із традиційними українськими компонентами все більш помітну роль відіграють елементи культури місцевих народів — російського, башкирського, татарського та ін.

З кінця 1920-х до середини 1940-х рр. продовжується процес подальшого зближення українців з народами краю. Цьому сприяє розпад існуючої господарсько-побутової замкнутості в ході колективізації сільського господарства, промисловий розвиток республіки, поширення білінгвізму, завдяки чому полегшувалося міжнаціональне спілкування, засобом якого виступала російська мова. Відбувається етнокультурна та мовна адаптація українців в Башкири. У окремих груп українців ця адаптація настала ще в кінці 1930 — на початку 1940-х рр. По суті, здійснювалося культурно-мовне змішування українців з росіянами, освоєння та сприйняття як власних великої кількості елементів російської культури, при збереженні етнічної самосвідомості і окремих форм національної культури, що продовжують виконувати етнодиференціюючу роль.

Як відомо, мова є найбільш яскравим показником рівня збереження або втрачання національної культури, етнічної самосвідомості. Характеризуючи сучасну етномовну ситуацію серед українського населення республіки, слід зазначити, що з 75 тис. українців, за переписом 1989 р., тільки 41 % назвали рідною мовою українську, тоді як у 1979 р. — 44,62 %, 1970 р. — 48,52 %. Неухильно зростає частка тих, хто вважає, що їхньою мовою є мова російська — так, у 1970 р. таких українців було 51,37 %, в 1979 - 54,94 %, 1989 р. - вже близько 58 %¹⁶.

Дається взнаки відсутність українських шкіл, книжок, газет, радіо, телебачення українською мовою. Тільки українська пісня звучить ще на широких башкирських просторах, але і вона вже співається на російський лад.

Мовна асиміляція призводить до національної асиміляції. Українська самосвідомість перетворюється на російську. Багато є і таких українців за походженням, які не тільки відчують себе росіянами, але ще цим і пишаться. З 1939 до 1989 р. кількість українців у республіці зменшилася більш як на 20 %¹⁷.

Соціальна проблема є не менш гострою. Внаслідок політики, що проводило комуністично-партійне керівництво, українські села, переважно більшість яких оголосили неперспективними, прирекли на знищення. Звідси були переведені всі сільськогосподарські підприємства. І сьогодні з 529 українських сіл, які налічувались у 1926 р., залишилось менше 50. Сіл, де переважна частина населення складається з українців, у всій республіці налічується менше 20. Якщо у 1926 році на селі жило 97 % українського населення, то сьогодні залишилося менше 20 %¹⁸. Завдяки такому демографічному стану асиміляційні процеси набувають більшої швидкості. Особливо це стосується молоді.

Як відомо, в етнічних процесах важлива роль належить міжнаціональним шлюбом. Для українських переселенців в кінці XIX — на початку

XX ст. в основному характерні ендегамні (в межах етносу) шлюби. Шлюбні зв'язки з башкирами і татарами не практикувалися, поодинокими були шлюби з росіянами, білорусами. Переважно вони мали місце в тих населених пунктах, в яких поряд з українцями проживали росіяни чи білоруси, або в тому випадку, коли українське село було відносно ізольованим від інших українських поселень.

У процесі післяреволюційних змін зникла господарсько-побутова замкнутість, посилюються міжетнічні контакти, що приводить до постійного збільшення числа національно-змішаних шлюбів. Так, по республіці їх число в 1933 р. становило 41,28 %, в 1939 р. — 67,62 %, в 1949 р. — 71,82 %, в 1959 р. — 70,96 %, в 1970 р. — 80,29 %, в 1979 р. — 88,81 % всіх шлюбів, які уклали українці¹⁹.

На сучасному етапі різко зростає чисельність етнічно-змішаних шлюбів, переважно з росіянами та білорусами. Особливо яскраво виражені ці процеси в Белебеївському, Міякінському, Хайбулінському та інших районах.

Збільшення шлюбів українців з башкирами, татарами, чувашами та іншими народами характеризує процес міжетнічної інтеграції, яка постійно зростає. Більш інтенсивно цей процес відбувається в Альшеївському, Аургазинському, Чишмінському та деяких інших районах.

Слід зазначити, що збільшення чисельності національно-змішаних шлюбів і сімей відображає не тільки культурно-побутове зближення українців з народами регіону, а й стає активним фактором цього зближення.

Все ж почуття національної самосвідомості в українців Башкирії, порівняно з іншими регіонами, розвинуте високо, про що свідчить зацікавленість, насамперед молоді, культурою українського народу як на основній етнічній території, так і на новій батьківщині. В багатьох сім'ях, особливо в сім'ях інтелігенції, є художня література українською мовою, пісенники, записи українських пісень, в інтер'єрі використовуються предмети українського декоративно-прикладного мистецтва. Студенти, українці за походженням, пишуть курсові та дипломні роботи, які присвячені українській історії та етнографії, історичним та культурним зв'язкам України і Башкирії²⁰.

Підтримці етнічної самосвідомості українців сприяють їх різноманітні контакти з історичною батьківщиною, особливо сьогодні, на етапі національного становлення Української держави.

Відмічаючи досить високий ступінь етнічної самосвідомості українців в Башкирії, слід зазначити, що вона існує на двох рівнях:

- по-перше, усвідомлюється належність до українців взагалі;
- по-друге, довгострокова ізольованість, відрив від основного етносу призвели до формування нового розуміння своєї етнічної незалежності.

Багато українців говорять, що вони не чисті українці, а хохли. Так стара, майже забута етнічна назва в свідомості українців Башкирії, особливо у старшого покоління, перетворилася на етнонім, при цьому втративши свій початковий зміст. Подібне явище характерне для українців, які проживають і в інших регіонах²¹.

Сьогодні українці знаходяться на стадії акультурації, однак посилюється процес природної асиміляції українців Башкирії серед російського населення. Цей процес, безперечно, полегшується і багато в чому визначається споконвічною мовою та культурною близькістю українців та росіян, а також кількісною перевагою російського населення в республіці порівняно з українським.

Більш інтенсивно асиміляційні процеси відбуваються серед міських жителів, хоча останнім часом вони посилились і в сільській місцевості.

Характеризуючи етнокультурний розвиток українських переселенців, слід зазначити, що в ньому простежуються такі тенденції:

а) зберігаються деякі національні традиції, але вони втрачаються українцями Башкира' значно інтенсивніше порівняно з Україною;

б) посилюється домінуючий вплив російського населення на українців у сфері матеріальної та духовної культури, в той же час відбувається взаємозбагачення культур українців, башкирів, татар, білорусів та інших народів Башкортостану.

Таким чином, в середовищі українців на різних етапах проживання в Башкири', проходили різносторонні етнічні процеси. Початковий період характеризувався своєрідною консолідацією українців у сільських умовах, яка, однак, залишилася незавершеною. На наступному етапі домінував процес зближення українців з російським та іншими народами, які населяють республіку. Це зумовлює їх етнокультурну та мовну адаптацію.

У післявоєнний період чітко проявляється процес етнічної акультурації і природної асиміляції українців росіянами, але переважна більшість українських переселенців зберігає свою етнічну самосвідомість.

Зрілість етнічної самосвідомості здебільшого визначається здатністю усвідомити взаємозв'язок інтересів свого етносу із засвоєнням нових об'єктивних процесів світового та державного масштабу. Необхідно розуміти, що всі народи є творцями (нехай і різними) однієї цивілізації, бачити спільність історичних доль народів світу при унікальності й самобутності кожного етносу²².

¹ Культура і побут населення України: Навч. посібник / В. І. Наулко, Л. Ф. Артюх. В. Ф. Горленко та ін. — К., 1993. — С. 254.

² Б р о м л е й Ю. Очерки теории этноса. — М., 1983. — С. 176—187.

³ Хабибуллин К. Национальное самосознание и интернационалистское поведение. — Л., 1998. — С. 9.

⁴ К о н И. К проблеме национального характера. История и психология. — М, 1971. — С. 148.

⁵ Крюков М. Эволюция этнического самосознания и проблемы // Расы и народы. — 1976. — Вып. 6. — С. 62.

⁶ Дробижева Л. Национальное самосознание: база формирования и социально-культурные стимулы развития // СЭ. — 1985. — № 5. — С. 9.

⁷ Культура і побут населення України. — С. 256.

⁸ Бабенко В. Я. Украинцы Башкирской ССР: поведение малой этнической группы в полиэтничной среде. — Уфа, 1992. — С. 243.

⁹ Список населённых пунктов Башкортостана. — Уфа, 1926. — С. 15—190.

¹⁰ А б р ю т и н В. А. Переселенцы и переселенческое дело в Уфимском уезде Уфимской губернии. — Уфа, 1898. — С. 93.

¹¹ Словарь топонимов Башкирской АССР. — Уфа, 1980. — С. 60—180.

¹² Там же. — С. 103.

¹³ Там же. — С. 10-180.

¹⁴ Б а б е н к о В. Я. Украинские переселенцы в Башкирии (этнокультурные и этноязыковые процессы) // Украина — Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. — Уфа, 1993. — С. 13.

¹⁵ Винниченко І. т. Українці в державах колишнього СРСР: Історико-географічний нарис. — Житомир, 1992. — С. 121.

¹⁶ Д і д е н к о С. Українські поселення в Башкортостані // Золоті ворота. — 1993. — № 6. — С. 58.

¹⁷ Б а б е н к о В. Я. Тенденції та проблеми етнонаціонального розвитку українців Башкортостану // Украина — Башкортостан: годы испытаний и сотрудничества. — Уфа, 1993. — С. 156.

¹⁸ Там же. — С. 157.

¹⁹ Б а б е н к о В. Я. Украинцы Башкирской ССР. — С. 203.

²⁰ Б а б е н к о В. Я. Украинцы Башкортостана // ТУЗ. — 1997. — № 5. — С. 66—68.

²¹ Ч и ж и к о в а Л. Н. Об этнических процессах в восточных районах Украины // СЭ. — 1968. — № 1. — С. 24.

²² Овлякулиев Е. Формирование национального самосознания: социально-философский анализ: Автореф. дисс. ... докт. филос. наук. — М., 1993. — С. 38.